

Ю. Ю. Пінчук

*Навук. кір. – 3. У. Шведава, канд. філал. навук,
дацэнт*

**ВАРЫЯНТНАСЦЬ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ МОВЫ
ТВОРАЎ ЯКУБА КОЛАСА СА ЗНАЧЭННЕМ
'ПАМЯЦЬ / ЗАБЫЦЦЁ'**

У артыкуле на матэрыяле фразеалагізмаў мовы твораў Якуба Коласа са значэннем 'памяць/забыццё' разгледжана з'ява варыянтнасці. Вылучаны марфалагічныя, лексічныя, канструктыўна-колькасныя і камбінаваныя варыянты фразеалагізмаў, сярод якіх пераважаюць марфалагічныя. Адзначаны асноўныя асаблівасці кожнага з тыпаў варыянтнасці.

Мова твораў Якуба Коласа надзвычай багатая і сакавітая. Яе карані – у народнай глебе. Жывая гутарковая мова, якой наогул карыстаўся Якуб Колас, стала ўзорам высокага слоўнавыяўленчага майстэрства пісьменніка. Адметнай рысай высокай вартасці мовы твораў Якуба Коласа з'яўляецца багацце фразеалагічнага слоўніка, мэтанакіраванае і мэтазгоднае ўжыванне фразеалагічных адзінак.

Фразеалогія твораў Якуба Коласа была ўжо прадметам многіх лінгвістычных даследаванняў, аднак пытанні аўтарскай інавацыі той ці іншай фразеалагічнай адзінкі, асаблівасці яе функцыянавання ў мастацкім кантэксце пакуль яшчэ застаюцца надзённым пытаннем. У галіне фразеалогіі даволі часта назіраецца такая з'ява, як варыянтнасць, або здольнасць аднаго і таго ж фразеалагізма выступыць у дзвюх, а то і болей разнавіднасцях, узаемазамяняльных у адным кантэксце. Замена аднаго слова-кампанента другім або вар'іраванні іншага характару (фанетычнага, акцэнтнага, словаўтваральнага, марфалагічнага) заўсёды адбываюцца ў межах адной і той жа сінтаксічнай канструкцыі. Разгледзім з'яву варыянтнасці на матэрыяле фразеалагізмаў мовы твораў Я. Коласа са значэннем 'памяць / забыццё', выдзеленых метадам суцэльнай выбаркі з «Фразеалагічнага слоўніка мовы твораў Я. Коласа» [1].

Доўгі час лічылася, што фразеалагізмы – гэта застылыя, акамянелыя ўтварэнні, своеасаблівыя гатовыя блокі, якія без

змен функцы- януюць у маўленні. Затым пачаўся перагляд гэтых тэарэтычных пазі- цый, і ў працах многіх даследчыкаў з’явіліся заўвагі аб неабходнасці адмовы ад звычайнага і нават у пэўнай ступені стандартнага ўяўлення пра стабільнасць і ўстойлівасць складу і формы фразеалагізмаў.

У сучасным беларускім мовазнаўстве праблема фразеалагічнай варыянтнасці знайшла найбольш поўнае і ўсебаковае асвятленне ў шэрагу прац навукоўцаў фразеалагічнай школы пад кіраўніц- вам І. Я. Лепешава, у першую чаргу І. М. Хлусевіч, якая ўслед за І. Я. Лепешавым выдзяляе восем тыпаў фразеалагічных варыянтаў.

Такім чынам, варыянтнасць фразеалагічных адзінак – «здоль- насць аднаго і таго ж фразеалагізма выступаць у дзвюх, а то і болей разнавіднасцях, узаемазамяняльных у любым кантэксце» [2, с. 73], а варыянтныя фразеалагізмы – «фразеалагічныя звароты з адной вобразнай асновай, з агульнай часткай (кампанентам) і магчымай заменай кампанентаў» [3, с. 28].

Варыянтнасць – абавязковая асаблівасць фразеалогіі.

Як было адзначана вышэй, паводле І. Я. Лепешава вылучаюць 8 тыпаў фразеалагічнай варыянтнасці, у прыватнасці: лексічны, фане- тычны, акцэнтны, акцэнтна-фанетычны, словаўтваральны, марфала- гічны, канструктыўна-колькасны, камбінаваны. Гэтыя тыпы варыян- таў вызначаюць на аснове таго, што змяняецца ў фразеалагізме: кам- панент ці яго фармальны бок.

Сярод фразеалагізмаў са значэннем ‘памяць / забыццё’ мовы тво- раў Якуба Коласа намі былі вылучаны марфалагічныя, лексічныя, канструктыўна-колькасныя і камбінаваныя варыянты.

Марфалагічныя варыянты беларускіх фразем заўсёды падаюцца ў пэўнай сістэме. Адны з іх адрозніваюцца тым, што кампаненты маюць розную граматычную характарыстыку. Сярод даследаваных намі фра- зеалагізмаў са значэннем ‘памяць / забыццё’ марфалагічныя варыянты

пераважаюць у колькасных адносінах. Было зафіксавана 11 адзінак, напрыклад: *браць (узяць) на розум* ‘запамінаць, засвойваць’; *браць (узяць) на заметку* ‘звяртаць на што-н. увагу, запамінаць, запісаць для памяці’; *трымаць (ўтрымаць) у памяці* ‘памятаць’; *праходзіць (прайсці) перад вачыма* ‘аднаўляцца ў памяці чыёй-н., прыпамінаць’; *вылятаць (вылецець) з галавы*

‘зусім забывацца’ і інш. У асноўным ва ўсіх марфалагічных варыянтах назіраецца змяненне кампанента- дзеяслова, а менавіта яго трывальна-часовай формы, напрыклад: *западаць (запасці) у душу* ‘заставацца моцна ў памяці’; *асядаць (асе- сці) на дно душы* ‘збывацца’; *свідраваць (свідруе) мозг* ‘надакучліва напамінаць аб чым-н. каму-н.’; *перабіраць (перабраць) у памяці* ‘ўспамінаючы, абдумваць, уяўляць паслядоўна адно за адным’; *пры- ходзіць (прыйсці) на памяць* ‘ўспамінацца’. А таксама можна сустрэць вар’іраванне склонавай формы, напрыклад: *сцерці з памяці і сцерці ў памяці* ‘забыць назаўсёды’.

Да лексічных варыянтных фразеалагізмаў – найбольш пашырана- га тыпу фразеалагічнай варыянтнасці (у беларускай мове налічваецца звыш 600 фразеалагічных адзінак) – адносяцца тыя, што могуць «вы- ступаць у дзвюх, а то і болей разнавіднасцях, тоесных у сэнсавых і стылістычных адносінах і ўзаемазамяняльных у любым кантэксце» [4, с. 29]. У фразеалагізмах мовы твораў Я. Коласа са значэннем ‘памяць / забыццё’ лексічныя варыянты прадстаўлены трыма адзінкамі: фразеалагічная адзінка *не выходзіць з галавы* можа мець варыянты *не ідзе з галавы, не вылазіць з галавы* ‘пастаянна прысутнічае ў думках, не забываецца’; *запасці (урэзацца) ў памяць* ‘моцна запомніцца каму-н.’; *прыходзіць (узысці, усплысці) на памяць* ‘ўспамінацца’.

Пры лексічнай варыянтнасці могуць замяняцца кампаненты, суадносныя з рознымі часцінамі мовы, але ў большасці выпадкаў – з назоўнікам і дзеясловам. Так, у абранай намі тэматычнай групе вар’іраванне адбываецца ў замене кампанента-дзеяслова, напрыклад: *не выходзіць (не вылазіць) з галавы, запасці (урэзацца) у памяць*.

Пераменныя кампаненты звычайна з’яўляюцца: 1) семантычна і стылістычна раўнацэннымі словамі, узаемна замяняльнымі і па-за межамі фразеалагічнай адзінкі: *не выходзіць (не вылазіць) з галавы* ‘пастаянна прысутнічае ў думках, не забываецца’; *запасці (урэзацца) ў памяць* ‘моцна запомніцца каму-н.’; *прыходзіць (узысці, усплысці) на памяць* ‘ўспамінацца’; 2) словамі, паміж якімі існуюць пэўныя семантычныя сувязі: *не выходзіць (не ідзе) з галавы* ‘пастаянна пры- сутнічае ў думках, не забываецца’.

Канструктыўна-колькасныя (іх яшчэ называць «эліпсаванымі») ці «колькаснымі») варыянты фразеалагічных адзінак прадстаўлены

дзвюма разнавіднасцямі фразеалагізма, адзін з якіх ужыты з дадатковым факультатыўным кампанентам ці кампанентамі, другі – без яго ці іх. Гэты тып варыянтнасці мае розную сінтаксічную канструкцыю і колькасць кампанентаў, фразеалагізм можа выступаць як у поўнай, так і ў скарачанай форме, захоўваючы пры гэтым сваё адзінства – адзінства формы і зместу, сваю лексіка-граматычную характарыстыку. Пры аналізе фразеалагізмаў са значэннем ‘памяць / забыццё’ былі выяўлены тры фразеалагізмы з канструктыўна-колькаснымі варыянтамі: *запісаць на лбе і запісаць на сваім каінавым ілбе* ‘цвёрда запомніць што-н.’; *запасці ў мыслі і запасці ў мыслі і сэрца* ‘запомніцца каму-н., утрымацца ў чыёй-н. памяці’; *за памяць і не за нашу памяць, не за памяць нашых дзядоў* ‘пры жыцці кагосьці, калі ён сам быў сведкам якіх-н. падзей і добра іх памятае’.

Для канструктыўна-колькасных варыянтаў фразеалагізмаў са значэннем ‘памяць / забыццё’ мовы твораў Якуба Коласа характэрна пашырэнне фразеалагізма за кошт колькасці кампанентаў.

Камбінаваныя варыянты з’яўляюцца вынікам розных відаў вар’іравання, а таму могуць быць прадстаўлены рознымі групамі камбінацый. Сярод фразеалагізмаў са значэннем ‘памяць / забыццё’ мовы твораў Якуба Коласа намі адзначаны наступныя камбінацыі:

1) спалучэнне словаўтваральнай і канструктыўна-колькаснай варыянтнасці, напрыклад: *не выходзіць з мыслей і як варыянт не сходзіць з мыслей і вачэй* ‘пастаянна прысутнічае ва ўсведамленні, не забываецца’;

2) спалучэнне словаўтваральнай і лексічнай варыянтнасці: *усплы-ваць (выплываць, уставаць, ажываць) у памяці* ‘ўспамінацца’;

3) спалучэнне словаўтваральнай і марфалагічнай варыянтнасці: *хай (няхай) са святым спачывае (апачыне)* ‘успамінаючы аб нябожчыку, добра аб ім адзвацца’; *не спускаць (упусціць) з-пад (з) увагі* ‘не забываць пра каго-, што-н.’.

Такія варыянты ў кожным кантэкстным акружэнні выяўляюць дадатковыя адценні.

Такім чынам, можна адзначыць, што Якуб Колас мэтанакіравана выкарыстоўвае беларускія агульнаўжывальныя фразеалагізмы ў сваіх творах у цэлым, а разам з тым, як добры знаўца роднай мовы творча іх вар’іраваў і нават ствараў

фразелагічныя інавацыі. Творчая апрацоўка фразеалагізмаў надае ім новую экспрэсіўную афарбоўку, узмацняе іх выразнасць. Нягледзячы на розную ступень змененасці фразеалагізмаў, яны захоўваюць пры гэтым мастацкую вартасць агульнаўжывальных, агульнанародных фразем – вобразнасць, афарыстычнасць, рытміка-меладычную ўпарадкаванасць.

Спіс літаратуры

1 Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа / Пад рэд. д.ф.н. А. С. Аксамітава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 656 с.

2 Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 1998. – 271 с.

3 Лепешаў, І. Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 264 с.

4 Хлусевіч, І. М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай мове / І. М. Хлусевіч. – Гродна: ГрДУ імя Я. Купалы, 2002. – 100 с.